

MACIEJ H. DĄBROWSKI

PWT we Wrocławiu

ORCID: 0000-0002-7037-6068

Benedykt XVI a liturgia bizantyjska – praktyka celebracji papieskich

Papież, jako biskup Rzymu, jest z definicji zwierzchnikiem Kościoła łacińskiego. W wyniku reformy trydenckiej nastąpiło rozciągnięcie na niemal cały ten Kościół ksiąg liturgicznych używanych w Rzymie. W praktyce jednak liturgia papieska nie jest po prostu liturgią rzymską. Ceremoniał papieski zawiera liczne, właściwe sobie elementy i modyfikacje. Nie są też obce papieżowi inne rytury liturgiczne. W obrębie Kościoła katolickiego istnieją Katolickie Kościoły Wschodnie, pozostające w jedności z biskupem Rzymu. Duża ich liczba należy do greckiej tradycji liturgicznej. W celebracjach papieskich zauważyć można nie tylko udział (w tym koncelebrę) duchownych tych Kościołów, lecz także wykorzystanie w liturgii (zasadniczo łacińskiej) elementów rytu bizantyjskiego.

Celem niniejszego studium jest próba scharakteryzowania wykorzystania w celebracjach Benedykta XVI elementów liturgii bizantyjskiej, takich jak grecki sposób wykonywania czytań Apostoła i Ewangelii czy użycie typowych dla tego rytu modlitw i hymnów. Poniższa analiza poświęcona jest wyłącznie praktyce liturgii papieskich i nie bierze pod uwagę przedmiotowej refleksji teologicznej Josepha Ratzingera / Benedykta XVI, która w zamyśle autora stanie się w przyszłości tematem osobnego opracowania.

1. Rys historyczny

Prawdopodobnie najbardziej charakterystycznym bizantyjskim elementem liturgii papieskich jest proklamacja Ewangelii po grecku, a więc w oryginalnym języku jej spisania. Na oficjalnej stronie internetowej Stolicy Apostolskiej, w dziale

poświęconym Urzędowi Papieskich Celebracji Liturgicznych, można znaleźć informacje dotyczące tej kwestii¹. Wspomniano tam fakt, iż do IV w. liturgia w rycie rzymskim odprawiana była po grecku, natomiast zdarzało się tłumaczenie czytań na łacinę po ich uprzednim odczytaniu po grecku.

Przewodnia rola biskupa rzymskiego w Kościele powszechnym wpływała na utrwalanie pewnych greckich elementów w liturgii rzymskiej jako wyraz troski papieża o cały Kościół. Jako jeden z przykładów podano hymn *Trisagion* śpiewany w rycie rzymskim w Wielki Piątek. Edycja typiczna łacińska odnowionego mszału rzymskiego podaje sposób wykonania hymnu jako naprzemienne śpiewanie części greckich (podanych w transkrypcji łacińskim alfabetem) i łacińskich²:

1 *Hágios o Theós.*

2 *Sanctus Deus.*

1 *Hágios Ischyrós.*

2 *Sanctus Fortis.*

1 *Hágios Athánatos, eléison himás.*

2 *Sanctus Immortális, miserére nobis.*

Na wspomnianej stronie pojawia się również obszerny cytat z opisem proklamacji Epistoły i Ewangelii po grecku po uprzedniej ich proklamacji po łacinie³. Trzeba jednak zauważyć, iż opis ten pochodzi z początków XX w. i odzwierciedla reguły obowiązującego wówczas rozbudowanego ceremoniału papieskiego, który z biegiem lat uległ uproszczeniom i modyfikacjom, przez co nie przystaje do współczesnych realiów⁴. Został zamieszczony raczej dla zapoznania z tradycją wykonywania czytań po grecku w liturgii papieskiej. Ponadto, choć opis ten jest bardzo rozbudowany, do-

¹ UFFICIO DELLE CELEBRAZIONI LITURGICHE DEL SOMMO PONTEFICE, *Canto del Vangelo in lingua greca in alcune celebrazioni papali*, http://www.vatican.va/news_services/liturgy/details/ns_lit_doc_20091117_canto-vangelo_it.html (22.02.2017).

² *Missale Romanum*, editio typica tertia emendata, Vaticanis 2008, s. 325–326; tak też wygląda to w liturgiach papieskich, przy czym począwszy od 2011 r. libretta liturgii papieskich, podają tekst grecki zapisany właściwym mu alfabetem (Άγιος ó Θεός, Άγιος Ισχυρός, Άγιος Αθάνατος, έλέησον ήμάς), a nie w łacińskiej transkrypcji, por. UFFICIO DELLE CELEBRAZIONI LITURGICHE DEL SOMMO PONTEFICE, *Celebrazione della Passione del Signore*, 4 IV 2010, s. 36, i TENZE, *Celebrazione della Passione del Signore*, 22 IV 2011, s. 43 (i in.); dla porównania, oparte na trzeciej edycji typicznej wydanie amerykańskie, podobnie jak oryginał, zawiera tekst w transkrypcji, ale bez zaznaczonych akcentów, *The Roman Missal*, b.m.w. 2011, s. 331–332; z kolei polskie wydanie mszału, oparte na drugiej edycji typicznej, podaje wyłącznie polskie tłumaczenie: „Święty Boże, Święty mocny, Święty nieśmiertelny, zmiłuj się nad nami” (trzykrotnie), *Mszal rzymski dla diecezji polskich*, Poznań 1986, s. 142.

³ Został on zaczerpnięty z: G.M. MENGhini, *Le Solenni Ceremonie della Messa Pontificale Celebrata dal Sommo Pontefice*, Roma 1904, s. 43–49.

⁴ Przykładowo: w Kościele rzymskim, z wyjątkiem tradycyjalistycznych zgromadzeń kapłańskich i zakonnych, nie istnieją już subdiakoni, por. PAWEŁ VI, *Ministeria quaedam*, IV.

tyczy przede wszystkim wykonywanych czynności i niewiele można w nim znaleźć informacji o wypowiedzianych dialogach (wymienione są łacińskie, ale z greckich wspomniano wyłącznie o aklamacji *Doxa soi, Kyrie, doxa soi*).

Od czasów Sykstusa V (1585–1590) za proklamację Apostoła i Ewangelii w uroczystych celebracjach papieskich odpowiada Kolegium Greckie, do którego w 1586 r. przypisane zostały funkcje greckiego diakona i subdiakona, które zlikwidowano jako urzędy kurialne. W 1724 r. Benedykt XIII przywrócił dawny zwyczaj lektury w języku greckim czytań w Wielką Sobotę i sobotę przed Pięćdziesiątnicą, a także zezwolił na używanie własnych szat liturgicznych przez bizantyjskich posługujących. Regularny udział Kolegium Greckiego w papieskich obrzędach przyniósł 1896 r. – za pontyfikatu Leona XIII. W XX w. regułą papieskich celebracji stały się: grecki Apostoł i Ewangelia we Mszy Wieczery Pańskiej, grecka Ewangelia w liturgiach kanonicznych i przy innych uroczystych okazjach, jak inauguracja pontyfikatu i obrzędy pogrzebowe papieży (gdy śpiewa się też *Trisagion*)⁵. Kolegium Greckie brało też udział w celebracjach *stricte* bizantyjskich w trakcie Soboru Watykańskiego II⁶.

12 lutego 1908 r. (z okazji 1500. rocznicy śmierci św. Jana Chryzostoma) w Bazylice św. Piotra patriarcha melchicki (Cyryl VIII Geha) odprawił bizantyjską Boską Liturgię pod przewodnictwem papieża Piusa X jako głowy wszystkich obrządków (*capo supremo di tutti i riti*). Podobnie 15 listopada 1925 r. (z racji 1600. rocznicy Soboru Nicejskiego) przed Piusem XI celebrował melchicki patriarcha Dimitrios Cadi⁷. Wyjątkowym wydarzeniem była Boska Liturgia z udzieleniem sakry biskupiej sprawowana 16 kwietnia 1961 r. w Kaplicy Sykstyńskiej przez samego Jana XXIII, kiedy to papież rzymski po raz pierwszy odprawił na sposób grecki⁸.

⁵ M. NIN, *Partecipazione del Collegio Greco di Roma*, w: UFFICIO DELLE CELEBRAZIONI LITURGICHE DEL SOMMO PONTEFICE, *Inizio del Ministero Petriano del Vescovo di Roma Benedetto XVI*, Città del Vaticano 2006, s. 241–244.

⁶ *Tamże*, s. 244. Zob. też: *Divina Liturgia Sancti Patris nostri Ioannis Chrysostomi iuxta Ritus Byzantinum (Melkitarum) occasione Concilii Vaticani II in Basilica Patriarchali Sancti Petri celebrata ab Exc.mo D.no Georgio Hakim Archiepiscopo Akka totiusque Galilaeae Praesidente ac benedicente Beatissimo Patriarcha Maximo IV: assistentes et cantores alumni Pontificii Collegii Graecorum de Urbe: die 16 Octobris 1964; Divina Liturgia Sancti Patris nostri Ioannis Chrysostomi iuxta Ritus Byzantinum (Melkitarum) occasione Quartae Sessionis Concilii Oecumenici Vaticani II in Basilica Patriarchali Sancti Petri celebrata ab Exc.mo D.no Eftimio Youakim Episcopo Mariamnensi Melkitarum Praesidente ac benedicente Beatissimo Patriarcha Maximo IV: assistentes et cantores alumni Pontificii Collegii Graecorum de Urbe: die 9 Novembris 1965.*

⁷ M. NIN, *Partecipazione*, s. 243–244.

⁸ Za jej przygotowaniem stał Enrico Dante – Mistrz Papieskich Ceremonii; B.K. KRZYCH, *Enrico Dante – Mistrz Ceremonii*, b.m.w. 2014, s. 78–79; wydany został wówczas specjalnie przygotowany dwujęzyczny (grecko-łaciński) obrzęd liturgii ze święceniami, Ἡ Θεία Λειτουργία τοῦ ἐν Ἀγίοις Πατρός ἡμῶν Ἰωάννου Χρυσόστομου – *Divina Liturgia Sancti Patris nostri Ioannis Chrysostomi*, b.m.w. [Roma 1967]; jak pokazują zdjęcia archiwalne, papież ubrany był wówczas na sposób hybrydowy w bizantyjski sakkos (liturgiczną szatę biskupią), papieski fanon i paliusz, a także używał papieskiej tiary jako ekwiwalentu wschodniej mitry.

Później jeszcze Jan Paweł II odprawił liturgię w rycie bizantyjskim 7 lipca 1996 r. w Bazylice św. Piotra na Watykanie w ramach obchodów 400. rocznicy zawarcia unii brzeskiej. Papież ten w 2001 r. pielgrzymował do Lwowa, gdzie 27 czerwca dokonał beatyfikacji 28 grekokatolików, lecz sam już liturgii bizantyjskiej nie sprawował, ale w jego obecności czynił to ukraiński patriarcha (arcybiskup większy) Lubomir Huzar.

2. Lekcja

Lektura Epistoły w języku greckim odbywa się w celebracjach papieskich zgodnie z rubrykami bizantyjskich ksiąg liturgicznych. Wydany w Rzymie *Hieratikon* podaje ten właściwy dla rytu greckiego sposób⁹:

Ὁ Διάκονος: Σοφία.

Καὶ ὁ Ἀναγνώστης λέγει τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ Ἀποστόλου.

Ὁ Διάκονος: Πρόσχωμεν.

Diakon: Oto Mądrość!

Lektor¹⁰ czyta nagłówek Apostoła.

Diakon: Bądźmy uważni!

Po czym następuje odczytanie (odśpiewanie) Lekcji. Należy przy tym zaznaczyć, iż o ile Ewangelia wykonywana jest zawsze w dwóch językach (najpierw po łacinie, następnie dopiero po grecku), to już czytanie Apostoła obecnie ogranicza się już tylko do jednego języka. Zwyczajną praktyką za papieża Benedykta XVI było wykonanie po grecku zarówno Apostoła, jak i Ewangelii (po jej wcześniejszym odśpiewaniu po łacinie) w czasie wielkoczwartkowej celebracji Mszy Wieczery Pańskiej¹¹. Stosunkowo często można się było spotkać z odczytaniem

⁹ Ἱερατικόν, ἐν Ρωμῇ 1950, s. 115–116; tłum. za: H. PAPROCKI, *Liturgia Kościoła prawosławnego*, Kraków 2014, s. 86. Wymieniam tu w sposób uproszczony wyłącznie te elementy, które są wykorzystywane w liturgii papieskiej.

¹⁰ Zazwyczaj bizantyjski hipodiakon (subdiakon). Zachowuje się tu w praktyce dawny zwyczaj uroczystych liturgii papieskich, gdzie lekcję czytali subdiakoni, zarówno rzymski, jak i grecki. Normalnie w rycie bizantyjskim Apostoła śpiewa lektor, podobnie jak w rzymskim po reformie, zob. PAWEŁ VI, *Ministeria quaedam*, V.

¹¹ Zob. np. [UFFICIO DELLE CELEBRAZIONI LITURGICHE DEL SOMMO PONTEFICE], *Messa in Cena Domini*, 9 IV 2009, s. 17–18, 21–22; CAPELLA PAPALE [UFFICIO DELLE CELEBRAZIONI LITURGICHE DEL SOMMO PONTEFICE], *Giovedì Santo. Cena del Signore*, 5 IV 2012, s. 18–19, 22–25 (i in.).

po grecku jedynie Ewangelii. Niełatwo jednak znaleźć przykład przeciwny, kiedy Ewangelia była tylko po łacinie, a po grecku wyłącznie Apostoł. Tak zdarzyło się na inauguracji Roku Wiary (11 X 2012)¹².

3. Proklamacja Ewangelii

Również przy greckiej Ewangelii zachowywane są w liturgiach papieskich normy rytu bizantyjskiego. Wygląda to w sposób następujący¹³:

Ὁ Ἐρεὺς· Σοφία· ὀρθοί, ἀκούσωμεν τοῦ ἁγίου Εὐαγγελίου.

Ὁ Ἀρχιερεὺς· Εἰρήνη πᾶσι.

Ὁ Χορός· Καὶ τῷ πνεύματί σου.

Ὁ Διάκονος· Ἐκ τοῦ κατὰ Ματθαῖον / Μάρκον / Λουκᾶν / Ἰωάννην ἁγίου Εὐαγγελίου τὸ ἀνάγνωσμα.

Ὁ Χορός· Δόξα σοι, Κύριε, δόξα σοι.

Ὁ Ἐρεὺς· Πρόσχωμεν.

Diakon¹⁴: Oto Mądrość! Stańmy prosto! Wysłuchajmy świętej Ewangelii.

Biskup¹⁵: Pokój wszystkim.

Chór: I duchowi twemu.

Diakon: Czytanie świętej Ewangelii według N.

Chór: Chwała Tobie, Panie, chwała Tobie.

Diakon¹⁶: Bądźmy uważni!

Diakon czyta (śpiewa) Ewangelię. Następnie:

¹² CAPELLA PAPALE [UFFICIO DELLE CELEBRAZIONI LITURGICHE DEL SOMMO PONTEFICE], *Apertura dell'Anno della Fede*, 11 X 2012, s. 26–27.

¹³ Ἱερατικόν, s. 117, 315–316, tłum. za: H. PAPROCKI, *Liturgie*, s. 88.

¹⁴ Zgodnie z wydaniem greckim, te słowa wypowiada kapłan, Ἱερατικόν, s. 117, 315; cerkiewno-słowiański Archijeratikon wskazuje tu jednak diakona, Ἀρχιερατικόνъ или службеникъ свѣтителъскій [Archijeratikon, ili służebnyk swjatytel'skij], Рѣчь мѡг [Rym 1973], s. 46; podobnie bazujący na nim Archijeratikon ukraiński używany przez Ukraiński Kościół Greckokatolicki, Архиператикон або Святительський службеник, Toronto 1988, s. 39; tak jest też w liturgii papieskiej.

¹⁵ W liturgii papieskiej biskup rzymski. Te słowa błogosławieństwa należą do biskupa w liturgii pontyfikalnej. Jeśli odprawia prezbiter, sam je wypowiada, Ἱερατικόν, s. 117, 315.

¹⁶ Wedle wydania greckiego kapłan, Ἱερατικόν, s. 117; wydanie cerkiewnosłowiańskie podaje w tym miejscu diakona, Ἀρχιερατικόνъ, s. 47; podobnie ukraińskie, Архиператикон, s. 39; również w liturgii papieskiej jest to diakon.

Ὁ Χορός: Δόξα σοι, Κύριε, δόξα σοι.

Ὁ Ἀρχιερεὺς εὐλογεῖ.

Ὁ Χορός: Εἰς πολλὰ ἔτη, Δέσποτα.

Chór: Chwała Tobie, Panie, chwała Tobie.

Biskup błogosławi¹⁷.

Chór: Na wiele lat, władayo!¹⁸

Dzień po wyborze papież Benedykt XVI zatwierdził obrzędy inauguracji pontyfikatu, gdzie znaleźć można sposób głoszenia Ewangelii w języku greckim wedle rytu bizantyjskiego¹⁹. Jest on zasadniczo tożsamy z podanym powyżej, aczkolwiek rubryka nr 49 podaje, że Najwyższemu Kapłanowi nie odśpiewuje się w tym miejscu zwyczajowej aklamacji²⁰. Jest ona przewidziana dopiero po nałożeniu paliusza i pierścienia, tak samo i błogosławieństwo księgą Ewangelii²¹. Takie umiejscowienie nałożenia paliusza koresponduje z zachowaną do dziś tradycją nałożenia jego greckiego odpowiednika, omoforionu, w liturgii święceń biskupich rytu greckiego²².

¹⁷ Według wydania greckiego biskup błogosławi od tronu znakiem krzyża, Τερατικόν, s. 316; wydanie cerkiewnosłowiańskie podaje, że biskup staje w Bramie Królewskiej i błogosławi świecznikami, Ἀρχιερατικόν, s. 47, podobnie wydanie ukraińskie, Архιεратикон, s. 40; w liturgii papieskiej biskup rzymski błogosławi księgą Ewangelii. Bp Cichy podaje, że zwyczaj ten, pierwotnie zarezerwowany dla papieża, wprowadził Jan Paweł II, natomiast obecne *Ogólne wprowadzenie do Mszału rzymskiego* (2002, polskie wydanie 2003) pozwala na to każdemu biskupowi, zob. S. CICHY, *Odpowiedzi na kilka pytań skierowanych do Przewodniczącego Komisji ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów. 2. Błogosławienie księgą Ewangelii*, „Anamnesis” 44 (2006), s. 90; cytowany przepis z OWMR został mylnie podpisany jako wzięty z nr. 174 tego dokumentu, podczas gdy pochodzi on z nr. 175., por. OWMR, nr 175. Ponadto błogosławienie ewangelizarem można było zauważyć już wcześniej, np. na inauguracji pontyfikatu papieża Jana Pawła I.

¹⁸ Tłum. aklamacji za: BENJAMIN, ARCYBISKUP NIZNEGO NOWOGRODU I ARZAMASU, *Nowe Tablice czyli objaśnienie o cerkwi, Liturgii, nabożeństwach i paramentach cerkiewnych. Wybór*, Kraków 2007, s. 203; libretta celebracji papieskich podają w tłumaczeniu na wpół łacińskim, na wpół włoskim, jako *Ad multos annos, Santo Padre!*. Aklamacja ta nie zawsze pojawia się w liturgii papieskiej.

¹⁹ OFFICIUM DE LITURGICIS CELEBRATIONIBUS SUMMI PONTIFICIS, *Ordo Rituum pro Ministerii petrini initio Romae Episcopi*, Roma 2005, s. 59–61; zob. też M. NIN, *Partecipazione*, s. 240–241.

²⁰ Chodzi o polichronion (Εἰς πολλὰ ἔτη, Δέσποτα).

²¹ Oprócz samego *Ordo Rituum* zob. również: OFFICIO DELLE CELEBRAZIONI LITURGICHE DEL SOMMO PONTEFICE, *Santa Messa. Imposizione del pallio e consegna dell'anello del pescatore per l'inizio del ministero petrino del vescovo di Roma, Benedetto XVI*, 24 IV 2005, s. 32. W praktyce jednak na inauguracji papieża Benedykta XVI przy błogosławieństwie trwał jeszcze śpiew *Manda Deus*.

²² M. NIN, *Partecipazione*, s. 240–241. Pod koniec swojego pontyfikatu papież Benedykt XVI dokonał w obrzędzie zmian przenoszących te elementy inauguracji pontyfikatu poza liturgię, zob. OFFICIO DELLE CELEBRAZIONI LITURGICHE DEL SOMMO PONTEFICE, *Modificati i riti per l'inizio del Pontificato. Intervista per L'Osservatore Romano con Gianluca Biccini*, 22 II 2013, http://www.vatican.va/news_services/liturg/2013/documents/ns_lit_doc_20130222_riti-inizio-pontificato_it.html (19.02.2017).

Wielokrotnie jeszcze zdarzało się za pontyfikatu Benedykta XVI, że w celebracjach papieskich proklamowano Ewangelię po grecku. Inne przypadki to w szczególności Msze kanonizacyjne, np. 26 kwietnia 2009 r.²³, 11 października 2009 r.²⁴, 23 listopada 2011 r.²⁵, 21 października 2012 r.²⁶, czy też ostatnia sprawowana przez papieża Msza w Niedzielę Wielkanocą Zmartwychwstania Pańskiego²⁷.

4. Zwyczaje celebracji paschalnych

W kontekście niedzielnej celebracji paschalnej należy wspomnieć jeszcze dwa istotne elementy papieskiej liturgii. Pierwszym jest zwyczaj związany z ikoną²⁸ Chrystusa. Nawiązuje do średniowiecznej tradycji rozpoczynania obchodów wielkanocnych w kaplicy św. Wawrzyńca na Lateranie (dziś Sanktuarium *Scala Santa*), gdzie znajduje się ikona Chrystusa Zbawiciela określana mianem *acheiropoieta*²⁹. Papież, rozpoczynając niedzielną liturgię paschalną, oddaje cześć Chrystusowi wyobrażonemu na ikonie, co stanowi nawiązanie do słów: *Surrexit Dominus vere et apparuit Simoni* – „Zmartwychwstał Pan prawdziwie i ukazał się Szymonowi” (Łk 24,34), śpiewanych również przez diakona w trakcie tego obrzędu. Został on przywrócony w 2000 r. (teraz jednak odbywa się na placu św. Piotra), zaś od 2007 r. używana jest nowa ikona, specjalnie w tym celu przygotowana³⁰.

²³ CAPELLA PAPALE [UFFICIO DELLE CELEBRAZIONI LITURGICHE DEL SOMMO PONTEFICE], *[Santa Messa] presieduta dal Santo Padre Benedetto XVI per la per la canonizzazione dei beati*, 26 IV 2009, s. 119–121.

²⁴ TENZE, *[Santa Messa] presieduta dal Santo Padre Benedetto XVI per la per la canonizzazione dei beati*, 26 IV 2009, s. 155–157.

²⁵ TENZE, *[Santa Messa] presieduta dal Santo Padre Benedetto XVI per la per la canonizzazione dei beati*, 23 X 2011, s. 103–105.

²⁶ TENZE, *Rito della canonizzazione e celebrazione eucaristica presieduti dal Santo Padre Benedetto XVI*, 21 X 2012, s. 94–97. Tym razem sam obrzęd kanonizacji odbył się już poza liturgią (przed jej rozpoczęciem), zgodnie ze zmianami wprowadzonymi przez papieża, por. UFFICIO DELLE CELEBRAZIONI LITURGICHE DEL SOMMO PONTEFICE, *Intervista per l'Osservatore Romano sul nuovo Rito delle Canonizzazioni*, 17 X 2012, http://www.vatican.va/news_services/liturgy/2012/documents/ns_lit_doc_20121017_marini-canonizzazioni_it.html (16.04.2017).

²⁷ CAPELLA PAPALE [UFFICIO DELLE CELEBRAZIONI LITURGICHE DEL SOMMO PONTEFICE], *Domenica di Pasqua. Risurrezione del Signore*, 8 IV 2012, s. 28–31.

²⁸ Znaczenie ikon w rycie bizantyjskim jest kwestią raczej dobrze znaną i nie wymaga szerszych objaśnień. Niezorientowanych można odesłać do postanowień II soboru nicejskiego czy do klasycznej już pracy na temat ikon: P. EVDOKIMOV, *Sztuka ikony. Teologia piękna*, Warszawa 2009.

²⁹ Gr. ἀχειροποίητα – „nie ręką [ludzka] uczyniona”.

³⁰ Zob. m.in.: UFFICIO DELLE CELEBRAZIONI LITURGICHE DEL SOMMO PONTEFICE, *Surrexit Dominus vere et apparuit Simoni. Il rito del Resurrexit nella domenica di Pasqua*, http://www.vatican.va/news_services/liturgy/details/ns_lit_doc_20091127_resurrexit_it.html (11.09.2017); K. LITAWA, *Papieski*

Drugi ze zwyczajów to stychy i stychyry Paschy element bizantyjskiej Jutrznii Zmartwychwstania Pańskiego. Stychy (w liczbie 4) są urywkami Ps 67,2-4 i 117,24, śpiewanymi w czasie tego nabożeństwa dwukrotnie. Pierwszy raz na początku, naprzemiennie z troparionem paschalnym. Powtórnie następuje pod koniec tejże Jutrznii, tym razem naprzemiennie ze stychyrami Paschy. Te ostatnie to są krótkie hymny opiewające Zmartwychwstanie³¹. W liturgii papieskiej stychy i stychyry Paschy śpiewane są zwyczajowo przez chór bizantyjski w języku cerkiewnosłowiańskim po proklamacji Ewangelii w tych latach, kiedy data Wielkanocy pokrywa się w obu kalendarzach – juliańskim i gregoriańskim³². Za pontyfikatu papieża Benedykta XVI zdarzyło się to aż trzy razy: w 2007, 2010 i 2011 r. W tym ostatnim przypadku zaśpiewano jednak nie stychy i stychyry Paschy, tak jak się to czyni pod koniec bizantyjskiej Jutrznii paschalnej, ale troparion i stychy Paschy, tak jak na początku tego nabożeństwa³³:

Хрѣтосъ воскресъ ѣзъ мѣртвѣхъ, смѣртїю смѣрть попрѣвъ, ѣ ѣшымъ во гробѣхъ жнкѣтъ даровѣкъ.

Дѣ воскресѣнетъ Пѣтъ, ѣ расточѣтъ вразнѣ ѣгѣ, [ѣ дѣ ѣжѣтъ ѣ лицѣ ѣгѣ ѣненѣждѣщѣ ѣгѣ.]³⁴

Іѣкъ ѣсчѣѣтъ дѣмъ дѣ ѣсчѣждѣтъ, [іѣкъ тѣѣтъ ѣѣкъ ѣ лицѣ ѣгѣ.]

„ryt Resurrexit” celebrowany w Poranek Wielkanocy, „Roczniki Liturgiczno-Homiletyczne” 59 (2012), s. 49–61; także libretta liturgii papieskich, np. [UFFICIO DELLE CELEBRAZIONI LITURGICHE DEL SOMMO PONTEFICE], *Domenica di Pasqua. Risurrezione del Signore. Messa del giorno celebrata dal Santo Padre Benedetto XVI*, 4 IV 2010, s. 3–18.

³¹ Niestety są one zbyt obszerne, by je tu przytaczać. Tekst grecki: Πεντεκοσταριον, εν Ρωμη 1883, s. 12; tekst cerkiewnosłowiański: ПЕНТИКОСТАΡΙОНЪ [Pentykostarion], во Львовѣ лцз [wo Lwowie 1907], s. 1ε–1ς [205–206]; tłum. polskie: *Wielki Tydzień i Święto Paschy w Kościele prawosławnym*, Kraków 2003, s. 162–163.

³² P. MARINI, *La celebrazione della prima Pasqua del terzo millennio*, http://www.vatican.va/news_services/liturg/documents/ns_lit_doc_20010415_pasqua2001_it.html (27.11.2018).

³³ Tekst cerkiewnosłowiański za: ПЕНТИКОСТАΡΙОНЪ, s. 1 [200]; tłum. (za: *Wielki Tydzień*, s. 147–148): Chrystus powstał z martwych, śmiercią podeptał śmierć, i będącym w grobach życie dał. // Niech powstanie Bóg, i rozproszą się Jego wrogowie, i niech pierzchają przed Jego obliczem ci, którzy Go nienawidzą. // Jak dym się rozwiewa, tak niech się rozwieją, jak wosk się rozplywa przy ogniu. // Tak niech zginą przed obliczem Boga grzesznicy, a sprawiedliwi niechaj się rozradują. // Oto dzień, który uczynił Pan, rozradujmy się weń i rozweselmy.; tekst grecki (za: Πεντεκοσταριον, s. 6): Χριστός ανέστη ἐκ νεκρῶν, θανάτῳ θάνατον πατήσας, καὶ τοῖς ἐν τοῖς μνήμασι, ζῶν χαρισάμενος. // Ἀναστήτω ὁ Θεός, καὶ διασκορπισθήτωσαν οἱ ἐχθροὶ αὐτοῦ, καὶ φυγέτωσαν ἀπὸ προσώπου αὐτοῦ οἱ μισοῦντες αὐτόν. // Ὡς ἐκλείπει καπνός, ἐκλιπέτωσαν, ὡς τήκεται κηρὸς ἀπὸ προσώπου πυρός. // Οὗτως ἀπολοῦνται οἱ ἁμαρτωλοὶ ἀπὸ προσώπου τοῦ Θεοῦ, καὶ οἱ δίκαιοι εὐφρανθήτωσαν. // Αὕτη ἡ ἡμέρα, ἣν ἐποίησεν ὁ Κύριος, ἀγαλλιασώμεθα, καὶ εὐφρανθῶμεν ἐν αὐτῇ.

³⁴ W wersji cerkiewnosłowiańskiej śpiewane są krótsze wersje dwóch pierwszych stychów, gdy wykonuje się je ze stychyrami, dłuższe – gdy z troparionem. W czasie wielkanocnej liturgii papieskiej w 2011 r. odśpiewano jednak z troparionem wersje krótsze.

ТѦКѦ ДА ПОГНѢНУГЪ ГРѢШНИЦЫ Ѡ ЛИЦѦ БЖІѦ, Ѧ ПРѦВѢДНИЦЫ ДА
ВОЗВЕЕЛѦГѦ.

СѢН ДѢНЬ ЕГОЖЕ СОТВОРИ ГДѦ, ВОЗРАДѢМѦ Ѧ ВОЗВЕЕЛѦМѦ ВЪ ѠНЬ.

5. Nie zawsze greka

Trzeba zatem podkreślić, że niekoniecznie elementy bizantyjskie wymagają użycia języka greckiego, ale może to być równie dobrze język cerkiewnosłowiański³⁵. W tym języku proklamowano Ewangelię w czasie papieskiej pielgrzymki do Chorwacji w 2011 r.³⁶:

Kapłan rytu bizantyjskiego: *Premudrost! Prosti! Uslišim svjatago evangelija!*

Papież: *Mir vsjem.*

Chór: *I duhovi tvojemu.*

Kapłan rytu bizantyjskiego: *Ot Joana svjatago evangelija čtenije.*

Chór: *Slava Tebje, Gospodi, slava Tebje!*

Kapłan rytu bizantyjskiego: *Vonmjem!*

Kapłan czyta Ewangelię.

Chór: *Slava Tebje, Gospodi, slava Tebje!*

Papież błogosławi ewangeliarzem.

Z drugiej strony nie każde wykonanie czytań mszalnych czy innych elementów liturgii papieskiej po grecku jest jednocześnie wykorzystaniem elementów rytu bizantyjskiego. Warto tu wspomnieć choćby pielgrzymkę papieża Benedykta XVI na Cypr, kiedy szerokie było użycie języka greckiego, ale był to grecki nowożytny³⁷ i zasadniczo bez związku z rytym bizantyjskim³⁸.

³⁵ Liturgia bizantyjska nie jest bowiem związana z konkretnym językiem, narodem ani kręgiem kulturowym, ale spośród wszystkich rytów wschodnich jest jedyną uniwersalną, J.M. CZERSKI, *Liturgie Kościołów Wschodnich*, Opole 2009, s. 51.

³⁶ OFFICIUM DE LITURGICIS CELEBRATIONIBUS SUMMI PONTIFICIS, COMMISSIO LITURGICA CROATA, *Apostolski Pohod Vrhovnoga Svećenika Pape Benedikta XVI. Hrvatskoj* [*Visitatio Apostolica Summi Pontificis Benedicti PP. XVI in Croatia*], 4–5 VI 2011, s. 47–48.

³⁷ Aczkolwiek niektóre elementy, jak Modlitwa Pańska, wykorzystywały grekę *koine*.

³⁸ Warto natomiast zauważyć udział duchownych Kościoła maronickiego (obrządku antiocheńskiego) w proklamacji Ewangelii, por. OFFICIUM DE LITURGICIS CELEBRATIONIBUS SUMMI PONTIFICIS, COMMISSIO LITURGICA CYPRENSIS, *Pastoral Visit of His Holiness Pope Benedict XVI to Cyprus*, 4–6 VI 2010, s. 84–87.

6. Inne elementy

Kilka elementów bizantyjskich w liturgii papieskiej wykorzystano w 2008 r., kiedy to dwukrotnie gościł w Rzymie Bartłomiej I, prawosławny patriarcha Konstantynopola. Z końcem czerwca hierarcha uczestniczył w obchodach uroczystości świętych Apostołów Piotra i Pawła. Najpierw brał udział w nieszporach, w czasie których czytanie (Rz 1,1-7) zostało wykonane w języku greckim³⁹, natomiast na zakończenie tej godziny kanonicznej, zaraz po błogosławieństwie Ojca Świętego, błogosławieństwa udzielił również patriarcha Bartłomiej, zgodnie z tekstami ksiąg liturgicznych rytu bizantyjskiego⁴⁰:

Εὐλογία Κυρίου καὶ ἔλεος⁴¹ αὐτοῦ ἔλθῃ ἐφ' ὑμᾶς, τῇ αὐτοῦ θεία χάριτι καὶ φιλανθρωπία, πάντοτε, νῦν, καὶ ἀεὶ, καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων⁴².

Następnego dnia prawosławny hierarcha uczestniczył w uroczystej Mszy, w trakcie której Ewangelia proklamowana była po grecku na sposób bizantyjski, po niej zaś błogosławieństwa ewangeliarzem udzielili wspólnie papież i patriarcha. Odśpiewano też zwyczajową aklamację⁴³. W ramach wyznania wiary hierarchowie obu Kościołów odczytali Symbol nicejsko-konstantynopolitański w jego oryginalnym, greckim brzmieniu (bez łacińskich dodatków pokroju *Filioque*), zgodnie z jego użyciem przez Kościoły tradycji bizantyjskiej⁴⁴. Również i tym razem patriarcha udzielił błogosławieństwa na koniec liturgii⁴⁵. Raz jeszcze, w październiku tegoż roku, prawosławny hierarcha odwiedził Rzym i ponownie w podobny sposób (greckojęzyczne czytanie i końcowe błogosławieństwo patriarchy) sprawowane były I nieszpory XXIX niedzieli w ciągu roku

³⁹ Aczkolwiek nie zostało wykonane na sposób bizantyjski, CAPELLA PAPALE [UFFICIO DELLE CELEBRAZIONI LITURGICHE DEL SOMMO PONTEFICE], *Primi Vespri della Solennità dei Santi Pietro e Paolo, in occasione dell'apertura dell'Anno Paolino con la partecipazione del Patriarca Ecumenico Bartolomeo I*, 28 VI 2008, s. 31.

⁴⁰ Tekst grecki za: Ἱερατικόν, s. 152.

⁴¹ Słowa καὶ ἔλεος („i miłosierdzie”) nie występują w wersji cerkiewnosłowiańskiej, *Ἱερατικόν*, s. 107; H. PĄPROCKI, *Liturgie*, s. 127.

⁴² „Błogosławieństwo Pańskie i miłosierdzie niech zstąpi na was przez Jego łaskę i przyjaźń do człowieka w każdym czasie, teraz i zawsze. I na wieki wieków.”, w: H. PĄPROCKI, *Liturgie*, s. 127.

⁴³ CAPELLA PAPALE [UFFICIO DELLE CELEBRAZIONI LITURGICHE DEL SOMMO PONTEFICE], *Santa Messa presieduta dal Santo Padre Benedetto XVI con la partecipazione del Patriarca Ecumenico Bartolomeo I. Benedizione e imposizione dei palli*, 29 VI 2008, s. 27–29.

⁴⁴ *Tamże*, s. 30–31.

⁴⁵ *Tamże*, s. 67.

w ramach odbywającego się w Rzymie XII Zgromadzenia Generalnego Synodu Biskupów⁴⁶.

Inne bizantyjskie elementy papieskich liturgii Benedykta XVI pojawiły się w celebracjach w czasie Synodu Biskupów dla Bliskiego Wschodu w 2010 r. Wówczas nie tylko proklamowano Ewangelię po grecku⁴⁷. Na zakończenie dwóch celebracji, otwierającej i zamykającej to zgromadzenie, odśpiewany został hymn *Trisagion*⁴⁸, m.in. po grecku. Z kolei we Mszy na zakończenie Synodu, w ramach śpiewu na procesję z darami⁴⁹, wykonany został *Hymn Cherubinów (Cherubikon)*, który w rycie bizantyjskim śpiewany jest w trakcie procesji Wielkiego Wejścia⁵⁰. Tekst, za wydaniem greckim, jest następujący⁵¹:

Οἱ τὰ Χερουβὶμ μυστικῶς εἰκονίζοντες καὶ τῇ ζωοποιῶ Τριάδι τὸν τρισάγιον ὕμνον προσάδοντες, πᾶσαν νῦν βιοτικὴν ἀποθώμεθα μέριμναν.

Ὡς τὸν Βασιλέα τῶν ὄλων ὑποδεξόμενοι, ταῖς ἀγγελικαῖς ἀοράτως δορυφορούμενον τάξεσιν. Ἀλληλοῦῖα. Ἀλληλοῦῖα. Ἀλληλοῦῖα.⁵²

7. Zakończenie

Choć zdarzyło się to jego poprzednikom, Benedykt XVI nigdy nie pokusił się o odprawienie czy choćby przewodniczenie liturgii bizantyjskiej. Nie powinno to jednak dziwić, kiedy weźmie się pod uwagę fakt, że papież emeryt w trakcie swego

⁴⁶ [UFFICIO DELLE CELEBRAZIONI LITURGICHE DEL SOMMO PONTEFICE], *Primi Vespri della XXIX Domenica „per annum” Presieduti dal Santo Padre Benedetto XVI in occasione della partecipazione del Patriarca Ecumenico Bartolomeo I alla XII Assemblea Generale del Sinodo dei Vescovi*, 18 X 2008, s. 12, 19.

⁴⁷ Miało to miejsce w czasie trzech celebracji – otwarcia synodu, liturgii kanonizacyjnej i zamknięcia synodu, CAPELLA PAPAIE [UFFICIO DELLE CELEBRAZIONI LITURGICHE DEL SOMMO PONTEFICE], *Celebrazione Eucharistica presieduta dla Santo Padre Benedetto XVI in occasione dell’Apertura dell’Assemblea Speciale per il Medio Oriente del Sinodo dei Vescovi*, 10 X 2010, s. 34–36; TENZE, *Celebrazione Eucharistica presieduta dal Santo Padre Benedetto XVI per la canonizzazione dei beati...*, 17 X 2010, s. 147–149; TENZE, *Celebrazione Eucharistica presieduta dal Santo Padre Benedetto XVI in occasione della Conclusione dell’Assemblea Speciale per il Medio Oriente del Sinodo dei Vescovi*, s. 28–30.

⁴⁸ *Celebrazione in occasione dell’Apertura*, s. 75; *Celebrazione in occasione della Conclusione*, s. 67–68.

⁴⁹ *Celebrazione in occasione della Conclusione*, 24 X 2010, s. 42–43.

⁵⁰ Jest to w liturgii bizantyjskiej element analogiczny wobec procesji z darami w liturgii rzymskiej.

⁵¹ *Ἱερατικόν*, s. 123–125.

⁵² „My, którzy Cherubinów mistycznie przedstawiamy i życiodajnej Trójcy trójświęty hymn śpiewamy, odrzucmy teraz wszelką życia troskę. / Abyśmy przyjęli Króla wszystkich, którego niewidzialnie otaczają Aniołów Zastępy. Alleluja. Alleluja. Alleluja.”, w: H. PAPROCKI, *Liturgia*, s. 94–97.

pontyfikatu nie odprawiał publicznie nawet w nadzwyczajnej formie rytu rzymskiego, której powszechne stosowanie umożliwił⁵³. W pierwszej kolejności właśnie tego należałoby się po nim spodziewać, kiedy mowa o celebracjach innych niż w formie zwyczajnej tego rytu.

Rezygnacja z odprawiania czy przewodniczenia przez papieża liturgii w rycie bizantyjskim mogła natomiast dokonać się w sposób zupełnie świadomy jako wyraz recepcji nauczania Soboru Watykańskiego II. Wciąż jeszcze pokutuje wśród niektórych rzymskich katolików przekonanie o *praestantia ritus latini*, podczas gdy stanowisko przeciwne zajął sobór⁵⁴. Przeświadczenie to zakładało zarazem tożsamość Kościoła powszechnego z Kościołem łacińskim, zaś element wschodni traktowało wyłącznie w kategoriach liturgicznego folkloru. Ostatni sobór powrócił natomiast do eklezjologii pierwszego tysiąclecia i postrzegania organizmu Kościoła jako federacji niezależnych Kościołów, charakteryzujących się własną tradycją teologiczną, liturgiczną, prawną i duchową, pozostających w jedności z biskupem Rzymu⁵⁵. To rozróżnienie dwóch funkcji papieża – jako głowy własnego Kościoła łacińskiego i jednocześnie zwierzchnika całego Kościoła powszechnego – jest znaczące.

O ile Jan XXIII w 1961 r. odprawił liturgię w hybrydowym zestawie szat, to Jan Paweł II w 1996 r. celebrował we własnych szatach łacińskich, co już było krokiem w kierunku zmiany rozumienia urzędu papieża. Bizantyjskie celebracje papieskie z lat 1908–2001, w szczególności zaś te odprawione osobiście przez Jana XXIII w 1961 r. i przez Jana Pawła II w 1996 r., można byłoby uznać za okres eksperymentów w liturgii papieskiej, zaś papież Benedykt XVI byłby tym, który po niemal stuleciu zaniechał tej praktyki. Jednakże obecny papież Franciszek, choć dobrze zna liturgię bizantyjską (a w młodości nawet posługiwał do niej jako ministrant), sam, co prawda, nie odprawia w rycie innym niż rzymski⁵⁶, ale 2 czerwca 2019 r. w Blaj (Rumunia) przewodniczył Boskiej Liturgii, w ramach której kano-

⁵³ BENEDIKT XVI, *Summorum Pontificum*, 1.

⁵⁴ M.R. POTOCZNY, *Wspólne DNA liturgii Wschodu i Zachodu*, LitS 24 (2018), nr 1, s. 54. Współcześnie na Zachodzie dawne nieuzasadnione uprzedzenia względem Wschodu ustąpiły miejsca pozabawionej zrozumienia fascynacji, zob. m.in. R.F. TAFT, *Between Progress and Nostalgia: Liturgical Reform and the Western Romance with the Christian East; Strategies and Realities*, w: D.A. PITT, S. ALEXOPOULOS, CH. MCCONNELL (red.), *A Living Tradition. On the Intersection of Liturgical History and Pastoral Practice*, Collegeville 2012, s. 21–23 (oraz wiele innych tego autora).

⁵⁵ SOBÓR WATYKAŃSKI II, DWK, 2–3; TENŻE, DE, 16–17; por. KKKW, kan. 27–28.

⁵⁶ Dotyczy to również koncelebry. O ile zdarza się wschodnim duchownym katolickim koncelebrować z papieżem Mszę rzymską, papież nie koncelebrował żadnej ze wschodnich Liturgii z tamtejszymi duchownymi. Być może należałoby zapytać, czy precedencja stolicy rzymskiej w ogóle dopuszcza taką możliwość, by jej biskup nie przewodniczył. Komunia kościelna wyraża się najpełniej poprzez wspólnie celebrowaną Eucharystię, stąd pytanie o właściwy sposób udziału papieża w liturgii bizantyjskiej wydaje się zasadne.

nizował tamtejszych greckokatolickich biskupów męczenników⁵⁷. Nie należy zatem spodziewać się, że czas bezpośredniego zaangażowania papieża w celebracje bizantyjskie dobiegł końca, ale można podejrzewać, że papież do samodzielnego odprawiania na sposób grecki nie powrócą.

Niemniej jednak w praktyce liturgicznej celebracji papieskich Benedykta XVI można wskazać wiele przykładów użycia elementów obcego pochodzenia, w tym właściwych dla rytu bizantyjskiego. Wszystkie one wykorzystywane były jednak w ramach sprawowania rytu rzymskiego⁵⁸. Dzięki temu wyraźniej zarysowuje się fakt, że papież jest przede wszystkim biskupem Rzymu i jako taki sprawuje liturgię we własnym rycie.

Jednocześnie inkorporowanie do tej rzymskiej liturgii elementów nierzymskich, w tym wypadku bizantyjskich (pośród nich również takich dotąd niespotykanych), w szczególnych sytuacjach celebracji z udziałem wschodnich katolików, wskazuje na tę podwójną funkcję papieża – nie tylko głowy własnego Kościoła łacińskiego, ale również namiestnika całego Kościoła powszechnego. W ten sposób podkreślona zostaje łączność Benedykta XVI jako biskupa Rzymu z Kościołami katolickimi tradycji bizantyjskiej i wyraża się jego troska o jedność Kościoła powszechnego w jego liturgicznej różnorodności.

Benedict XVI and the Byzantine Liturgy – The Practice of Papal Celebrations

Abstract

In the article the use of Byzantine elements in papal liturgies was shown. To shed some light on the topic, a historical overview of Greek influences on the celebrations of bishops of Rome was presented. The matter of utilisation of Epistle and Gospel readings in a Byzantine way, both with and without the use of Greek language, was elaborated. The custom of papal liturgy, related to coincidence of Easter dates in Julian and Gregorian calendars, was discussed. Some other things, such as the use of *Trisagion* in Roman and papal liturgy, and use of some other typically Byzantine elements

⁵⁷ [OFFICIUM DE LITURGICIS CELEBRATIONIBUS SUMMI PONTIFICIS], *Viaggio Apostolico di Sua Santità Francesco in Romania*, 31 V–2 VI 2019, s. 87–151.

⁵⁸ Normalnie prawo kanoniczne zabrania tworzenia takich hybryd: „Koncelebra biskupów i prezbiterów różnych Kościołów *sui iuris* dla słusznej przyczyny, przede wszystkim dla pielęgnowania miłości i okazania jedności między Kościołami, może być sprawowana za zgodą biskupa eparchialnego, z przestrzeganiem wszystkich przepisów ksiąg liturgicznych głównego celebransa, w sposób wolny od jakiegokolwiek synkretyzmu liturgicznego, przy czym pożądane jest zachowanie szat liturgicznych i insygniów własnego Kościoła *sui iuris*” (KKKW, kan. 701). Ceremoniał papieski jest jednak przypadkiem szczególnym i nie podlega w prosty sposób normom ogólnym (ani też nie stanowi wprost modelu dla liturgii rytu rzymskiego).

in particular celebrations, were mentioned. In the end a hypothesis concerning changes in relations between the Byzantine rite and papal celebrations in the times of Benedict XVI was proposed.

Keywords: Office for the Liturgical Celebrations of the Supreme Pontiff, papal liturgy, Greek Epistle, Greek Gospel, Paschal stichera, Trisagion, Cherubikon.

Abstrakt

W artykule zostało przedstawione użycie elementów bizantyjskich w liturgiach papieskich Benedykta XVI. Dla naświetlenia tematu zaprezentowany został rys historyczny wpływów greckich na celebracje biskupów Rzymu. Opracowane zostały kwestie wykorzystania czytań Apostoła i Ewangelii na sposób bizantyjski, zarówno z użyciem języka greckiego, jak i bez niego. Omówiony został zwyczaj papieskiej liturgii związany ze zbieżnością dat Wielkanocy w kalendarzach juliańskim i gregoriańskim. Wspomnianych zostało kilka innych kwestii, jak użycie *Trisagionu* w liturgii rzymskiej i papieskiej czy wykorzystanie innych typowo bizantyjskich elementów w szczególnych celebracjach. Na koniec zaproponowana została hipoteza dotycząca zmian, jakie zaszły w relacjach liturgii bizantyjskiej i celebracji papieskich za czasów Benedykta XVI.

Słowa kluczowe: Urząd Papieskich Celebracji Liturgicznych, liturgia papieska, grecki Apostoł, grecka Ewangelia, stychyry Paschy, *Trisagion*, *Cherubikon*.

Bibliografia

Ἀρχιερατικόνῃς ἢ καὶ λειτουργικῇς σελήτης [Archijeratikon, ili służebnyk swjatyjel'skij], Рїмъ ацог [Rym 1973].

Архиератикон або Святительський служебник, Toronto 1988.

BENIAMIN, ARCYBISKUP NIŻNEGO NOWOGRODU I ARZAMASU, *Nowe Tablice czyli objaśnienie o cerkwi, Liturgii, nabożeństwach i paramentach cerkiewnych. Wybór*, tłum. I. Petrov, Kraków 2007.

CAPELLA PAPALE [UFFICIO DELLE CELEBRAZIONI LITURGICHE DEL SOMMO PONTEFICE], *Apertura dell'Anno della Fede*, 11 X 2012.

CAPELLA PAPALE [UFFICIO DELLE CELEBRAZIONI LITURGICHE DEL SOMMO PONTEFICE], *Domenica di Pasqua. Risurrezione del Signore*, 8 IV 2012.

CAPELLA PAPALE [UFFICIO DELLE CELEBRAZIONI LITURGICHE DEL SOMMO PONTEFICE], *Celebrazione Eucharistica presieduta dla Santo Padre Benedetto XVI in*

- occasione dell'Apertura dell'Assemblea Speciale per il Medio Oriente del Sinodo dei Vescovi*, 10 X 2010.
- CAPELLA PAPALE [UFFICIO DELLE CELEBRAZIONI LITURGICHE DEL SOMMO PONTEFICE], *Celebrazione Eucharistica presieduta dal Santo Padre Benedetto XVI in occasione della Conclusione dell'Assemblea Speciale per il Medio Oriente del Sinodo dei Vescovi* (24.10.2010), s. 28–30.
- CAPELLA PAPALE [UFFICIO DELLE CELEBRAZIONI LITURGICHE DEL SOMMO PONTEFICE], *Celebrazione Eucharistica presieduta dal Santo Padre Benedetto XVI per la canonizzazione dei beati...*, 17 X 2010.
- CAPELLA PAPALE [UFFICIO DELLE CELEBRAZIONI LITURGICHE DEL SOMMO PONTEFICE], *Giovedì Santo. Cena del Signore*, 5 IV 2012.
- CAPELLA PAPALE [UFFICIO DELLE CELEBRAZIONI LITURGICHE DEL SOMMO PONTEFICE], *Primi Vespri della Solennità dei Santi Pietro e Paolo, in occasione dell'apertura dell'Anno Paolino con la partecipazione del Patriarca Ecumenico Bartolomeo I*, 28 VI 2008.
- CAPELLA PAPALE [UFFICIO DELLE CELEBRAZIONI LITURGICHE DEL SOMMO PONTEFICE], *Santa Messa presieduta dal Santo Padre Benedetto XVI con la partecipazione del Patriarca Ecumenico Bartolomeo I. Benedizione e imposizione dei palli*, 29 VI 2008.
- CAPELLA PAPALE [UFFICIO DELLE CELEBRAZIONI LITURGICHE DEL SOMMO PONTEFICE], *[Santa Messa] presieduta dal Santo Padre Benedetto XVI per la per la canonizzazione dei beati*, 26 IV 2009.
- CAPELLA PAPALE [UFFICIO DELLE CELEBRAZIONI LITURGICHE DEL SOMMO PONTEFICE], *[Santa Messa] presieduta dal Santo Padre Benedetto XVI per la per la canonizzazione dei beati*, 26 IV 2009.
- CAPELLA PAPALE [UFFICIO DELLE CELEBRAZIONI LITURGICHE DEL SOMMO PONTEFICE], *[Santa Messa] presieduta dal Santo Padre Benedetto XVI per la per la canonizzazione dei beati*, 23 X 2011.
- CAPELLA PAPALE [UFFICIO DELLE CELEBRAZIONI LITURGICHE DEL SOMMO PONTEFICE], *Rito della canonizzazione e celebrazione eucaristica presieduti dal Santo Padre Benedetto XVI*, 21 X 2012.
- BENEDYKT XVI, *Summorum Pontificum*, 7 VII 2017.
- S. CICHY, *Odpowiedzi na kilka pytań skierowanych do Przewodniczącego Komisji ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów. 2. Błogosławienie księgą Ewangelii*, „Anamnesis” 44 (2006), s. 90.
- CZERSKI J.M., *Liturgie Kościołów Wschodnich. Liturgia Kościoła bizantyjskiego, ormiańskiego i koptyjskiego* (Liturgia – Musica – Ars 1), Opole 2009.

- Divina Liturgia Sancti Patris nostri Ioannis Chrysostomi iuxta Ritum Byzantinum (Melkitarum) occasione Concilii Vaticani II in Basilica Patriarchali Sancti Petri celebrata ab Exc.mo D.no Georgio Hakim Archiepiscopo Akka totiusque Galilaeae Praesidente ac benedicente Beatissimo Patriarcha Maximo IV: assistentes et cantores alumni Pontificii Collegii Graecorum de Urbe: die 16 Octobris 1964.*
- Divina Liturgia Sancti Patris nostri Ioannis Chrysostomi iuxta Ritum Byzantinum (Melkitarum) occasione Quartae Sessionis Concilii Oecumenici Vaticani II in Basilica Patriarchali Sancti Petri celebrata ab Exc.mo D.no Eftimio Youakim Episcopo Mariamnensi Melkitarum Praesidente ac benedicente Beatissimo Patriarcha Maximo IV: assistentes et cantores alumni Pontificii Collegii Graecorum de Urbe: die 9 Novembris 1965.*
- EVDOKIMOV P., *Sztuka ikony. Teologia piękna*, tłum. M. Żurowska, Warszawa 2009.
- Ἐρατικόν, εν Ρωμη 1950.
- Ἡ Θεία Λειτουργία τοῦ ἐν Ἁγίοις Πατρὸς ἡμῶν Ἰοάννου Χρυσοστόμου – *Divina Liturgia Sancti Patris nostri Joannis Chrysostomi*, b.m.r.w. [Roma 1967].
- Kodeks kanonów Kościołów wschodnich (KKKW).*
- KRZYCH B.K., *Enrico Dante – Mistrz Ceremonii*, b.m.w. 2014.
- LITAWA K., *Papieski „ryt Resurrexit” celebrowany w Poranek Wielkanocny*, „Roczniki Liturgiczno-Homiletyczne” 59 (2012), s. 49–61.
- MARINI P., *La celebrazione della prima Pasqua del terzo millennio*, http://www.vatican.va/news_services/liturgy/documents/ns_lit_doc_20010415_pasqua2001_it.html (27.11.2018).
- MENGHINI G.M., *Le Solenni Ceremonie della Messa Pontificale Celebrata dal Sommo Pontefice*, Roma 1904.
- Missale Romanum*, editio typica tertia emendata, Vaticanis 2008.
- Mszal rzymski dla diecezji polskich*, Poznań 1986.
- NIN M., *Partecipazione del Collegio Greco di Roma*, w: UFFICIO DELLE CELEBRAZIONI LITURGICHE DEL SOMMO PONTEFICE, *Inizio del Ministero Petriano del Vescovo di Roma Benedetto XVI*, Città del Vaticano 2006, s. 239–244.
- OFFICIUM DE LITURGICIS CELEBRATIONIBUS SUMMI PONTIFICIS, *Ordo Rituum pro Ministerii petriini initio Romae Episcopi*, Roma 2005.
- [OFFICIUM DE LITURGICIS CELEBRATIONIBUS SUMMI PONTIFICIS], *Viaggio Apostolico di Sua Santità Francesco in Romania*, 31 V–2 VI 2019.
- OFFICIUM DE LITURGICIS CELEBRATIONIBUS SUMMI PONTIFICIS, COMMISSIO LITURGICA CROATA, *Apostolski Pohod Vrhovnoga Svećenika Pape Benedikta XVI. Hrvatskoj* [*Visitatio Apostolica Summi Pontificis Benedicti PP. XVI in Croatia*], 4–5 VI 2011.

- OFFICIUM DE LITURGICIS CELEBRATIONIBUS SUMMI PONTIFICIS, COMMISSIO LITURGICA CYPRENSIS, *Pastoral Visit of His Holiness Pope Benedict XVI to Cyprus*, 4–6 VI 2010.
- Ogólne wprowadzenie do Mszału rzymskiego* (2002, pol. wyd. 2003).
- PAPROCKI H., *Liturgia Kościoła prawosławnego*, Kraków 2014.
- PAWEŁ VI, *Ministeria quaedam*, 15 VIII 1972.
- Πεντηκοστήριον [Pentykostarion], во Львовѣ азъ [wo Lwowie 1907].
- Πεντεκοστήριον, εν Ρωμῇ 1883.
- POTOCZNY M.R., *Wspólne DNA liturgii Wschodu i Zachodu*, LitS 24 (2018), nr 1, s. 53–70.
- SOBÓR WATYKAŃSKI II, *Dekret o ekumenizmie „Unitatis redintegratio”* (DE).
- SOBÓR WATYKAŃSKI II, *Dekret o katolickich Kościołach Wschodnich „Orientalium Ecclesiarum”* (DKW).
- TAFT R.F., *Between Progress and Nostalgia: Liturgical Reform and the Western Romance with the Christian East; Strategies and Realities*, w: D.A. PITT, S. ALEXOPOULOS, CH. MCCONNELL (red.), *A Living Tradition. On the Intersection of Liturgical History and Pastoral Practice*, Colledgeville 2012, s. 19–39.
- UFFICIO DELLE CELEBRAZIONI LITURGICHE DEL SOMMO PONTEFICE, *Canto del Vangelo in lingua greca in alcune celebrazioni papali*, http://www.vatican.va/news_services/liturgy/details/ns_lit_doc_20091117_canto-vangelo_it.html (22.02.2017).
- UFFICIO DELLE CELEBRAZIONI LITURGICHE DEL SOMMO PONTEFICE, *Celebrazione della Passione del Signore*, 4 IV 2010.
- UFFICIO DELLE CELEBRAZIONI LITURGICHE DEL SOMMO PONTEFICE, *Celebrazione della Passione del Signore*, 22 IV 2011.
- UFFICIO DELLE CELEBRAZIONI LITURGICHE DEL SOMMO PONTEFICE, *Intervista per l'Osservatore Romano sul nuovo Rito delle Canonizzazioni*, 17 X 2012, http://www.vatican.va/news_services/liturgy/2012/documents/ns_lit_doc_20121017_marini-canonizzazioni_it.html (16.04.2017).
- UFFICIO DELLE CELEBRAZIONI LITURGICHE DEL SOMMO PONTEFICE, *Modificati i riti per l'inizio del Pontificato. Intervista per L'Osservatore Romano con Gianluca Biccini*, 22 II 2013, http://www.vatican.va/news_services/liturgy/2013/documents/ns_lit_doc_20130222_riti-inizio-pontificato_it.html (19.02.2017).
- UFFICIO DELLE CELEBRAZIONI LITURGICHE DEL SOMMO PONTEFICE, *Santa Messa. Imposizione del pallio e consegna dell'anello del pescatore per l'inizio del ministero petrino del vescovo di Roma, Benedetto XVI*, 24 IV 2005.
- UFFICIO DELLE CELEBRAZIONI LITURGICHE DEL SOMMO PONTEFICE, *Surrexit Dominus vere et apparuit Simoni. Il rito del Resurrexit nella domenica di Pasqua*,

http://www.vatican.va/news_services/liturgy/details/ns_lit_doc_20091127_resurrexit_it.html (11.09.2017).

[UFFICIO DELLE CELEBRAZIONI LITURGICHE DEL SOMMO PONTEFICE], *Domenica di Pasqua. Risurrezione del Signore. Messa del giorno celebrata dal Santo Padre Benedetto XVI*, 4 IV 2010.

[UFFICIO DELLE CELEBRAZIONI LITURGICHE DEL SOMMO PONTEFICE], *Messa in Cena Domini*, 9 IV 2009.

[UFFICIO DELLE CELEBRAZIONI LITURGICHE DEL SOMMO PONTEFICE], *Primi Vespri della XXIX Domenica „per annum” Presieduti dal Santo Padre Benedetto XVI in occasione della partecipazione del Patriarca Ecumenico Bartolomeo I alla XII Assemblea Generale del Sinodo dei Vescovi*, 18 X 2008.

The Roman Missal, b.m.w. 2011.

Wielki Tydzień i Święto Paschy w Kościele prawosławnym, tłum. H. Paprocki, Kraków 2003.

MACIEJ H. DĄBROWSKI, licencjat teologii biblijnej (PWT we Wrocławiu), magister teologii (PWT we Wrocławiu), licencjat kultury śródziemnomorskiej (UWr), doktorant teologii biblijnej (PWT we Wrocławiu). Absolwent studiów podyplomowych z bizantynistyki (IAiE PAN). Studiował również filologię klasyczną oraz archeologię (UWr oraz UT2J). Do kręgu jego zainteresowań naukowych należą m.in.: historia starożytna i średniowieczna, literatura łacińska, religie starożytne, recepcja mitów antycznych, edukacja starożytna, epigrafika łacińska, archeologia, teologia bizantyjska i rzymska, biblistyka, liturgia bizantyjska i rzymska, historia Kościoła. Na polu dydaktycznym zajmuje się nauczaniem języków (łaciny, greki, angielskiego, francuskiego, polskiego dla cudzoziemców) oraz wykładaniem religii starożytnych. E-mail: maciejhdabrowski@gmail.com